

Analyse en waardering

Jozefkerk te Kaatsheuvel van C.H. de Bever

1 Inhoud

1	Inhoud	2
2	Contra-expertise Jozefkerk C.H. de Bever te Kaatsheuvel	3
2.1	Personalialia	3
3	Beschrijvende analyse en context.....	5
3.1	Inleiding	5
3.2	Historische context	5
3.3	De architect.....	6
3.4	De Parochiekerk Sint Jozef.....	7
3.5	De Pastorie.....	11
3.6	De relatie met de andere kerken uit het oeuvre van De Bever.....	12
3.7	Waardering	14
4	Waardenstelling in matrixvorm	16
4.1	Inleiding	16
4.2	Waardenmatrix Sint Jozefkerk.....	18
4.2.1	Schoonheid	18
4.2.2	Betekenis voor de wetenschap	21
4.2.3	Cultuurhistorische waarde	24

2 Contra-expertise Jozefkerk C.H. de Bever te Kaatsheuvel

De onderhavige notitie behelst de contra-expertise die op verzoek van de stichting STERK te Kaatsheuvel is opgemaakt naar aanleiding van het:

Ambtsbericht inzake het bezwaarschrift ingediend door Stichting Erfgoed Kaatsheuvel te Kaatsheuvel (hierna: bezwaarde 1) d.d. 27 oktober 2007. nader gemotiveerd bij brief van 10 december 2007 en inzake het bezwaarschrift ingediend door het Cuypersgenootschap te Arnhem (hierna: bezwaarde 2) d.d. 29 oktober 2007, nader gemotiveerd bij brief van 11 december 2007

tegen

het besluit van de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, dr. Ronald H.A. Plasterk (hierna: de minister) van 20 september 2007, kenmerk MS-2006-4317 (hierna: bestreden besluit), waarbij het verzoek van bezwaarde 1, d.d. 28 juni 2006, tot aanwijzing als beschermd rijksmonument van het object Sint Jozefkerk met pastorie, Wilhelmina plein 2 te Kaatsheuvel is afgewezen.

De contra-expertise bestaat uit twee delen:

*een beschrijvende analyse met context van de hand van dr Gerrit Vermeer, H2 die afgesloten wordt met een eerste beoordeling van de Jozefkerk
een waardematrix volgens de criteria van de Monumentenwet 1988, H3 gedifferentieerd aan de hand van met name de sleutelbegrippen uit de Handleiding voor het MSP/MRP, opgesteld door dr Bernadette van Hellenberg Hubar en drs Don Rackham van adviesbureau Res nova*

2.1 Personalia

Gerrit Vermeer (1956) werkt sinds 1985 aan het Kunsthistorisch Instituut als specialist in de bouwkunst van de Middeleeuwen. In 1999 promoveerde hij op het proefschrift Kloosters van Baksteen. De architectuur van de hervormingsorden in Nederland tot omstreeks 1300. Met Ben Rebel schreef hij meerdere edities van de Historische Gids van Amsterdam. Op dit moment bereidt hij samen met Ben Rebel de uitgave voor van deel 3 over de negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse stadsuitbreidingen. Regelmatig publiceert hij ook over digitale media. Hij is adviseur monumenten en restauraties bij de Christiaan Cornelis Cortsstichting, bestuurslid van de Corts Steunstichting en bestuurslid van de Stichting Task Force Toekomst Kerkgebouwen. Genomineerd als 'lecturer of the year 2007'.

Op het punt van onderwijs behelst het werkgebied van Vermeer colleges, werkgroepen en excursies op het gebied van de architectuurgeschiedenis van de Middeleeuwen, de Nieuwere Tijd en de monumentenzorg.

Voor de meest recente publicaties zie <http://home.medewerker.uva.nl/g.vermeer>.

Res nova is 2002 opgericht als adviesbureau en kennisnetwerk op het gebied van cultuurhistorie & ruimtelijke ordening. Haar motto, Erfgoed in ontwikkeling, wordt geïllustreerd door haar *track record* die te vinden is op de website www.res-nova.nl. Het

overzicht van de projecten de afgelopen jaren toont een veelzijdig palet aan werkzaamheden, dat varieert van het individuele monument tot grootschalige ontwikkelingsprojecten in steden, dorpen en buitengebieden. De nadruk ligt op Noord-Brabant en Limburg, maar sinds enige tijd worden ook projecten uitgevoerd in Gelderland en Zuid-Holland. In 2007 is gestart met de eerste opdrachten in Amsterdam.

De auteurs, drs Don Rackham en dr Bernadette van Hellenberg Hubar, hebben in 2004 en 2005 een groot waardenstelling onderzoek uitgevoerd naar het PNEM-gebouw (1953-1956) van Cees de Bever in Den Bosch en naar de Christocentrisch opgezette Sacramentskerk uit 1931 van de Eindhovense architect Martinus van Beek.

Don Rackham (1978) studeerde kunstgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, waarbij hij zich met zijn doctoraalscriptie specialiseerde in de negentiende-eeuwse restauratie van de St.-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch.

Bernadette van Hellenberg Hubar (1956) studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en promoveerde aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen op het proefschrift *Arbeid & Bezieling, De esthetica van P.J.H. Cuypers, J.A. Alberdingk Thijm en V.E.L. de Stuers*, en de voorgevel van het Rijksmuseum, (1995; handelseditie 1997). Zij was van 1984 tot 1999 secretaris van het Cuypersgenootschap, vereniging tot behoud van negentiende en twintigste-eeuws cultuurgoed, en maakte deel uit van de Begeleidingscommissie van het MSP in Limburg van 1994 tot 2000.

3 Beschrijvende analyse en context

Parochiekerk en pastorie Sint Jozef, Wilhelminaplein 2-3, Kaatsheuvel (gemeente Loon op Zand), kadastrale aanduiding M 2275

3.1 Inleiding

Het complex bestaat uit een voormalige parochiekerk gewijd aan Sint Jozef en een aangebouwde pastorie met garage, gebouwd in 1936 naar ontwerp van de architect C.H. de Bever (1897-1965) uit Eindhoven. Het staat buiten het centrum van Kaatsheuvel in de wijk d'Oude Omdraaier, waar het de oostelijke begrenzing vormt van het Wilhelminaplein, dat bestaat uit een zeer ruim, rechthoekig gazon, omzoomd met hoge lindebomen. Aan de drie overige zijden staan voornamelijk vrijstaande woonhuizen, die net als de kerk en de pastorie gebouwd zijn in een traditionalistische stijl, waardoor het geheel, in weerwil van een aantal latere ingrepen, in hoge mate een stedenbouwkundige eenheid vormt met monumentale kwaliteiten en een spectaculaire ruimtewerking.

3.2 Historische context

Al in 1921 vond er een eerste aanzet plaats van een uitbreiding van Kaatsheuvel in oostelijke richting. De bouw van de monumentale kerk in 1912-1913 aan de Hoofdstraat voorzag ruimschoots in het toenemende aantal kerkgangers. Toch verzocht de Sint Jansparochie de bisschop in 1928 om buiten Kaatsheuvel een stuk grond van twee hectare langs de weg naar Waalwijk te mogen aankopen voor een eventuele oprichting van een nieuwe parochie. Die aankoop ging niet door, maar daarvoor in de plaats werd een stuk grond verworven ter hoogte van het huidige Wilhelminaplein, meer aan de kant van Loon op Zand. De kerk kwam zo in een uitbreiding te staan volgens een plan van ir C. Geenen uit Eindhoven. Aan het centrale plein moesten de kerk, het parochiehuis, de kosterswoning, het knekelhuis, scholen en een klooster verrijzen. Vlakbij verrees in 1929 de Sint Bernardusschool voor leerlingen uit het oostelijk deel van Kaatsheuvel. In 1934 splitste er voor de oostelijke uitbreiding inderdaad een nieuwe parochie af en nog hetzelfde jaar kreeg De Bever opdracht hiervoor een kerk en een pastorie te ontwerpen. Deze plannen pasten in het toenmalige streven om kerk, parochiale gebouwen, scholen en eventueel ook een klooster zoveel mogelijk bijeen te brengen. Veelal leidde dat in deze periode tot grote complexen, zoals het complex rond de Sint Ritakerk en het Sint Rosaklooster van Kropholler in Amsterdam Noord uit 1919. In Kaatsheuvel echter diende niet het bouwblok als uitgangspunt, maar moest het zeer ruim aangelegd plein het bindende element vormen. Hoewel niet alle geplande gebouwen tot stand kwamen, betreft het hier desalniettemin een zeldzaam ensemble dat in zijn ruimtelijke werking en weidse opzet zijn weerga niet heeft.

Bij de inwijding op 29 juni 1936 stond de kerk nog buiten de bebouwde kom tussen de korenvelden. Zo trof de architect B.J. Koldewey de kerk voor zijn bespreking in het *R.K. Bouwblad* van augustus 1937: 'Als men van Waalwijk uit van de klei het zand intrekt en langs de hoofdweg in de richting Tilburg gaat, dan trekt kort na Sprang Kaatsheuvel onze aandacht en wel door het geprononceerde silhouet van de St. Jozefkerk. De grote hoofdvormen zijn karakteristiek en typerend ten aanzien van doel en materiaal. Venster- en poortopeningen staan in een voortreffelijke verhouding tot het wandvlak waarin zij zijn aangebracht. Met name het inwendige van deze kerk kenmerkt zich door schone rust'. Het uitbundige groen was van begin af aan bedoeld om te harmoniëren met de baksteenarchitectuur.

1 De Josephkerk vanuit het noorden kort na de bouw.

Pastoor de Klijn van de Sint Jozefparochie speelde samen met kapelaan Rietra een belangrijke rol bij de totstandkoming van een groot sport- en speeltuincomplex, dat later uitgroeide tot het nabij gelegen pretpark De Efteling. Voor de aanleg van sportvelden en een speeltuin kocht de Sint Jansparochie in 1933 vijf hectare heidegrond vlakbij de plek waar de nieuwe parochiekerk was beoogt. Daar kwamen in 1935 nog twee hectare bij. Dit naar de overtuiging van deken van den Brekel 'met de gegronde hoop, dat we onze mensen, onze jeugd vooral hierdoor behoeden zullen tegen de gevaren van het zoeken van amusement buiten onze gemeente'. In 1935 ging dit R.K. Sport- en Wandelpark open.

Aan de koorzijde vertoont de kerk aan de buitenzijde nog inslagen van granaat- of bomscherven. Na de oorlog is deze schade bewust in stand gehouden als herinnering aan de oorlog.

3.3 De architect

In de geschiedenis van de Nederlandse architectuur in de twintigste eeuw ging de belangstelling aanvankelijk vooral uit naar de meest vooruitstrevende bewegingen, wat een sterk vertekent beeld opleverde. Bewegingen die slechts een zeer klein percentage van de nieuwbouw voor hun rekening namen, zoals De Stijl en het Nieuwe Bouwen, bepaalden zo het beeld. Een van de inzichten die het Monumenten Inventarisatie Project heeft opgeleverd is de grote rol die de meer traditionalistische stromingen zijn blijven spelen tot ver in de tweede helft van de twintigste eeuw. Daarbij kwam aan het licht dat architectonische kwaliteit behalve in de vernieuwende ook wel degelijk in de meer traditionele richtingen grote hoogte kon bereiken. Een van de architecten wiens oeuvre als buitengewoon belangwekkend naar voren kwam was dat van de Brabantse architect Cornelis (Cees) de Bever (1897-1965). Als zoon van een timmerman genoot hij zijn opleiding aan de Koninklijke School te 's-Hertogenbosch. Zijn leertijd zette hij voort bij het architectenbureau van W.G.

Welsing en vanaf 1921 bij dat van L.J.P. Kooken. In 1933 na zijn huwelijk met de dochter van Kooken, kreeg hij in 1933 als compagnon de leiding over het architectenbureau Kooken & De Bever, dat na 1940 alleen nog zijn naam droeg. Voordien bekleedde hij al een functie in het hoofdbestuur van de BNA, maar ook na de oorlog blijft hij op bestuurlijk gebied actief en een belangrijke rol spelen binnen zijn vakgebied. Als architect ontwikkelde hij een traditionalistische manier van bouwen in baksteen, waarbij hij zich, zoals reeds in de Sint Jozefkerk in Kaatsheuvel te zien is, door een strenge eenvoud en verzorgde detaillering. Daarbij vertoont zijn werk allerhande invloeden, waaronder die van de Delftse School, de geslotenheid van die wat oudere Kropholler, maar ook van meer rationalistische en functionalistische stromingen, die zich uiten in terughoudende toepassing van decoraties, stileren en vereenvoudiging van historische vormen en toepassing van moderne materialen en technieken. In wezen blijft hij echter een overtuigde eenling die zelf zijn weg kiest en zijn eigen lijn uitzet. Daarbij kiest hij uit een heel breed spectrum van voorbeelden uit de gehele architectuurgeschiedenis, vaak in ongekennde en verrassende combinaties. Een nader wetenschappelijk onderzoek naar zijn oeuvre moet nog plaatsvinden, maar gelet op de aanzetten die met de onderhavige analyse, de waardenstelling van het gebouw van Eindhoven's Dagblad en het onderzoek naar het Bossche PNEM-gebouw valt er niet aan te twifelen dat daarbij de bijzondere kwaliteiten nog duidelijker naar voren zullen komen. Dat wat nu al over deze architect bekend is, kan getypeerd worden als even verrassend als veelbelovend.

Zijn kerkgebouwen vallen op door een combinatie van puristisch en traditionele materiaalgebruik, een bijna modernistisch rationalisme in zijn eenvoud, de buitengewoon erudiete en rijke citaten uit de vroegchristelijke en middeleeuwse kerkbouw en de zeer zelfbewuste wijze waarop hij min of meer zelfstandige ruimtes en volumes tot een buitengewoon harmonieus complex samenvoegde. Bij de MSP kwam dit de Sint Jozef terecht in aanmerking voor een aanwijzing als rijksmonument. Daar is tot dusverre niet van gekomen. Uit dit waardestellende betoog zal blijken dat er zwaarwegende argumenten zijn om de Sint Jozef alsnog aan te wijzen als rijksmonument. Deze kerk, voor zover bekend de eerste die De Bever ontwierp, vormde het uitgangspunt voor een reeks waarin hij het concept verder ontwikkelde, ermee varieerde en dat hij combineerde met steeds weer andere historische vormen. Deze lijn zette hij voort tot in de wederopbouwperiode na de Tweede Wereldoorlog. Alle aspecten van de kerkbouw waarmee hij steeds weer nieuwe experimenten aanging en bleef variëren zijn al meteen rijk vertegenwoordigt in de Sint Jozef.

3.4 De Parochiekerk Sint Jozef

Aan de oostzijde van het Wilhelminaplein staat de parochiekerk ruimschoots van de straat, waardoor het samen met de pastorie aan de zuidzijde een tamelijk ruim voorplein vormt, dat zich ruimtelijk voortzet in het aangrenzende plein. Ten zuiden van de kerk en de pastorie strekt zich een ruime tuin uit en aan de oostzijde en de noordzijde van de kerk een begraafplaats, waarvan de oudste zerken van kort na de wijding van de kerk dateren. In de hoek tussen de pastorie en de kerk staat een forse toren met een zadeldak die het middelpunt van het complex vormt. Aan de andere kant van de kerk biedt de veel lagere de doopkapel een zeker evenwicht. Een brede trap met daarboven een brede narthex verleent toegang tot de kerk. De open bogen nodigen uit de verder tamelijk gesloten kerk te betreden.

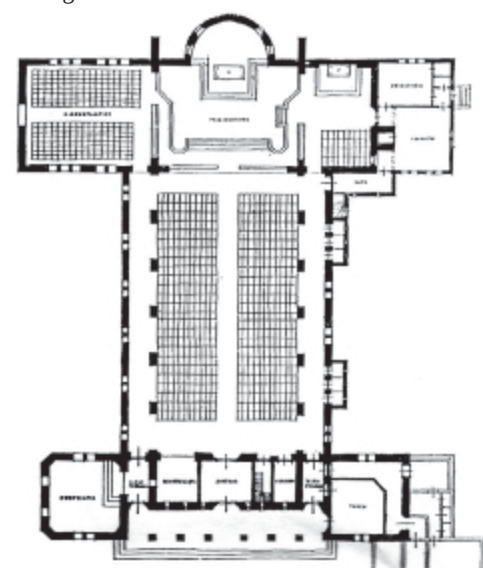

2 De Josephkerk vanaf het Wilhelminaplein.

Als uitgangspunt voor het ontwerp van de kerk koos De Bever de vroegchristelijke basilica, waarmee hij terugkeerde tot de wortels van de christelijke bouwkunst. Daarbij koos hij voor een machinaal vervaardigde baksteen met het karakter van een handvorm. De baksteen liet hij in ketting- of Noors verband metselen, waarvan in die tijd juist bekend was dat dit het oudste toegepaste metselverband is in het huidige Nederland, zij het dat dit uitsluitend toepassing vond gedurende de dertiende eeuw in de noordelijke delen van ons land. Naast baksteen paste hij spaarzaam tufsteen toe, in de meeste streken van ons land het oudste duurzame bouw materiaal voor de kerkbouw. Zo zijn aan de voorzijde de zuilen die de bogen van de narthex dragen van tuf. Elders in de kerk gebruikte de architect tufsteen voor de aanzetten van bogen en als kraagstenen voor het dragen van de open kap. Dit exclusieve gebruik van natuursteen voor constructief belangrijke onderdelen past in de rationalistische traditie van P.J.H. Cuypers en H.P. Berlage. Daarmee in lijn is ook het onverbloemd tonen van de gebruikte materialen, baksteen, hout en tufsteen, die het gebouw een bijna puristisch karakter verlenen. De combinatie van vroegchristelijke met romaanse elementen en gesloten ruimtes, historische metselverbanden en moderne en eigentijdse uitgangspunten verlenen het kerkgebouw een uniek en eigen karakter. In zijn andere kerken nam De Bever weer andere stijlperiodes als uitgangspunt.

De kerk bestaat uit een basilicaal schip van zeven traveeën met een opvallend brede middenbeuk, een smaller, eenbeukig transept met een hoger opgetrokken kruising en een halfronde apsis, die even breed is als de transeptarmen. Alle parochianen

3 Plattegrond uit het R.K. Bouwblad

ST. JOSEPHSKERK, KAATSHEUVEL. Arch. C. H. de Bever. Plattegrond. Schaal 1:500.

konden plaatsnemen in het ruime middenschip of in een van de transeptarmen en hoefden zij niet achter de zuilen van de zijbeuken te zitten. De noordelijke transeptarm telt twee vakken en de zuidelijke, waaraan de sacristie grenst, een. Hoger opgetrokken kruisingen met een zadeldak zijn in de kerkelijke bouwkunst een zeldzaam verschijnsel, zodat het goed denkbaar is dat De Bever dit motief ontleende aan de romaanse kerken in Auvergne, die hiervan een zeldzaam voorbeeld vormen, al steekt boven het zadeldak hier meestal wel een toren uit. Op de noordwestelijke hoek van de kruising staat een smalle klokkenmuur waarin een kleine klok hangt. Dergelijke klokkenmuren kwamen in de middeleeuwen vooral voor in het zuiden van Europa, met name in de zuidelijke helft van Frankrijk. De zuidelijke zijbeuk is op twee plaatsen uitgebouwd voor biechtvertrekken. Alle onderdelen van de kerk staan door lagere bogen met elkaar in open verbinding, waardoor de afzonderlijke ruimten binnen het geheel hun zelfstandigheid behouden. Buiten kregen vrijwel alle onderdelen een eigen zadeldak, waardoor vooral de oostpartij zich voordoet als een complexe groepering van afzonderlijke volumes.

4 De oostpartij vanuit het zuidwesten.

De voorgevel van de kerk is nagenoeg blind, met als middelpunt een op de middeleeuwen geïnspireerd roosvenster met een voorstelling van koning David in glas-en-lood. Op de nok staat een eenvoudig kruis van tufsteen en ook de aanzetten van de toplijnen zijn uit tufsteen gehouwen. In de sluitgevels van de transeptarmen zitten kleinere rondvensters. De zijbeuken ontvangen slechts licht door uiterst kleine en smalle rondboogvensters en zijn daardoor betrekkelijk donker. Daarentegen voorzien ruime drielichtvensters met rondbogen in de lichtbeuk de middenbeuk van hoog invallend daglicht. De apsis met de bisschopszetel vertoont weer kleine vensters met figuratieve glas-in-loodramen, zodat hier ook overdag tamelijk donker blijft. Door de grote ononderbroken oppervlakten aan ongedecoreerd metselwerk draagt de apsis bij aan het gesloten karakter van de kerk. Deze vertoont hierin enige verwantschap met die A.J. Kropholler. Vlak voor de donkere apsis ontvangt de kruising juist extra licht. Bovenin de apsis is aan de buitenzijde een rondboogfries toegepast, zoals die gangbaar is in de romaanse kerken in Nederland.

5 Het inwendige naar het oosten.

Net als buiten bestaat de kerk binnen vrijwel geheel uit schoon metselwerk. Overheersen buiten de verschillende volumes met zadeldaken, binnen verlenen vooral de bogen het gebouw zijn ritme. Een indrukwekkende triomfboog verbindt het schip met de hoger opgebouwde en daardoor van nog meer daglicht voorziene kruising. Smallere en lagere bogen vormen vanuit de kruising open verbindingen met de transeptarmen en de apsis. Deze uitbouw is overwelfd met een gemetselde halfkoepel. Door de hogere vloer in de kruising en het weelderige, hoog invallende licht trekt de plaats van het vroegere altaar overal vanuit het schip sterk de aandacht. De scheibogen aan weerszijden van het schip, segmentbogen op tufstenen aanzetblokken, tonen zwaar muurwerk als van een middeleeuwse kerk. Door het vrijwel ontbreken van decoraties valt de aanwezige kunst, zoals een beeld van Sint Jozef boven de triomfboog, meteen in het oog. Als in vroegchristelijke basilica's paste De Bever een open dakstoel toe met eenvoudige, houten spanten op tufstenen kraakstenen en met een dakhelling die iets steiler is dan in Italië gebruikelijk en dus neigt naar een Noord-Europese helling. In de vensters dragen blank glas-in-lood bij aan het puristische karakter van de ruimte. Onder de bakstenen tribune achterin de kerk, waarop voorheen het orgel stond, bevinden zich nevenruimtes en een portaal met de dubbele toegang tot de kerk.

De eenvoudige, vierkante klokkentoren vertoont aan de buitenzijde geen enkele geleding en is, op kleine rondboogvensters in de middenas en de rondbogige galmgaten bovenin na, blind. Door toepassing van een lessenaarsdak lijkt de toren een geabstraheerde versie te zijn van middeleeuwse kerktorens in Groningen.

De vierkante doopkapel met afgeschuinde hoeken aan de noordzijde, naast de voorgevel, valt op door een puntig tentdak met daaronder weer een romaans (Rijnlands) rondboogfries. Rondbogige tweelichtvensters voorzien de ruimte van hoog invallend daglicht. Een rondgemetselde koepel op trompen verleent deze vrijwel geheel van decoraties gespeen-

de kapel tegelijkertijd een zowel monumentaal als besloten en intiem karakter.¹ In de kruin van het gewelf vormt het metselverband een Grieks kruis.

Op de bewust in stand gehouden oorlogsschade na is de architectuur van deze kerk nog geheel gaaf. De verwijdering van het meubilair doet aan de waarde van deze ruimte nauwelijks afbreuk, te meer daar dit ook in geval van een eventuele herbestemming, nu de kerk buiten gebruik is gesteld, vermoedelijk toch niet bewaart zou kunnen blijven.

6 Het inwendige naar het westen.

3.5 De Pastorie

De rechthoekige pastorie vertoont net als de kerk voornamelijk baksteen in kettingverband. Deze bestaat uit vijf vensterassen met twee bouwlagen en een zadeldak en een vensteras van een bouwlaag met een navenant lager zadeldak aan de kant van het Wilhelminaplein. Achter, aan de tuinzijde, zijn de vensters groter, waardoor de gevel hier een meer open karakter heeft en het huis duidelijk in verbinding staat met de tuin. In de hoek tussen de toren en de pastorie vormt een lage uitbouw een verbinding, die plaats biedt aan een balkon. Aan de pleinzijde doet de gevel zich meer gesloten en statiger voor. In de hoek met de toren treedt op de begane grond de ingangspartij naar voren. De pastorievleugel heeft aan deze zijde vensters die de uiterst brede en hoge gangen achter de gevel van daglicht voorzien. De vertrekken sluiten daar op aan. Deze zijn gunstig gelegen aan de tuin, met de vensters op het zuiden. Via de toren kon de pastoor via een donkere, hoge gang binnendoor de kerk bereiken. Het huis bevat nog tal van authentieke details en installaties, zoals bakelieten lichtknoppen en gebrandschilderde ramen met voorstellingen en teksten. De keramische tegels aan weerszijden van de voordeur bevatten voorstellingen, rechts een

¹ Mogelijk is De Bever geïnspireerd door het koepelgewelf dat tot de oorlog aanwezig was in de Eindhovense Catharinakerk van P.J.H. Cuypers (Cuypers ontleende dit motief weer aan het elfde-eeuwse koepelgewelf in de Sint-Servaaskerk die hij in de tijd van de totstandkoming van de Catharinakerk restaureerde).

afbeelding van Sint Jozef met op de achtergrond de Utrechtse Dom en de inscriptie 'De jonge werkman' en 'H. Jozef bescherm onze arbeid', links een afbeelding van Maria met kind en de inscriptie 'H. Maria bescherm ons gezin'.

7 De pastorie met uitzicht op de tuin.

3.6 De relatie met de andere kerken uit het oeuvre van De Bever

Binnen het oeuvre van De Bever vormen de kerkgebouwen een aparte groep, waarvan de kwaliteit en de onderlinge samenhang zeker is te vergelijken met die van een bekende architect als A.J. Kropholler (1881-1973). Net als zijn bekendere vakgenoot vertonen zijn ontwerpen door de jaren heen een hoge mate van consistentie en eigenheid en ook hij kwam op basis van deze uitgangspunten, mede inspelend op de stedenbouwkundige situatie, steeds weer met nieuwe en verrassende wendingen en invalshoeken. Op basis van een T-vormige basilica en het gebruik van een op zichzelf beperkt aantal basiselementen kwam hij telkens tot een geheel nieuwe schepping met een te duidelijk te onderscheiden uitdrukking.

8 De Maria Boodschapkerk in Goirle vanuit het zuidwesten.

De Maria Boodschapkerk in Goirle uit 1938-1940 onderscheidt zich van de Sint Jozef door een duidelijk gotisch accent met spitsboogvensters en aan de kerken van Kropholler verwante, op de gotiek gebaseerde steunberen en dichte luchtbogen boven de zijbeuken, die hij ontleend zou kunnen hebben aan de laat romaanse Munsterkerk in Roermond. Net als in Kaatsheuvel vertoont de kerk een verhoogde kruising met zadeldak en aan de noordzijde uitgebouwde biecht-

ruimtes. De hoofdapsis kreeg enigszins het karakter van een askapel en is op romaanse wijze geflankeerd door nevenapsiden.

9 De Willibrordus in Hedel vanuit het westen.

Daarentegen kreeg de Willibrorduskerk in Hedel (Maasdriel) uit 1949 een veel primitievere, meer romaanse, Rijnlandse uitstraling met vlakke gevels zonder steunberen of wat voor geleding dan ook. Als westbouw paste De Bever hier een poortgebouw toe met korte en lagere zijvleugels. Een open arcade gelijkvloers boven een uitnodigende, brede trap van drie treden verleent toegang tot de kerk. Daarboven zit een roosvenster met daarin een zespuntige ster. Overal

overheersen de subtiel toegepaste horizontalen. De verhoogde, rechthoekige kruising met schilddak oogt uiterst bescheiden. Verder naar achteren verrijst bij wijze van hoge toren een ranke klokkenmuur op.

11 De voorgevel van de Don Bosco.

10 De kruising van de Don Bosco.

De Don Bosco in Stratum (Eindhoven) uit 1955-1956 is weer meer geconcipieerd als vroeg-christelijke basilica en net als de kerk in Kaatsheuvel en al zijn andere bedehuizen gemetseld in een onregelmatig kettingverband. Een simpel uitgevoerd fronton bekroont de façade, en een portaal gedragen door twee romaanse zuilen met dobbelsteekapitelen markeert de bescheiden ingang. Schuin achter de voorgevel staat een ronde, vrijstaande campanile, vermoedelijk geïnspireerd op die van de S. Apollinaire in Chasse in Ravenna uit de zesde eeuw. Op deze periode gaan mogelijk ook sommige classicistische details terug, zoals het gemetselde fronton aan de voorzijde. Opnieuw rijst achter de oostelijke apsis boven de kruising een verhoging op, nu met een plat dak en op elk van de vier gevels een flinke klokkenmuur in het midden. Helaas is deze kerk enigszins verminkt, doordat de boog tussen koor en schip is dichtgemetseld, zodat de subtiel relaties tussen de verschillende onderdelen van de kerk hier niet langer beleefd kan worden.

De Onze Lieve Vrouw Hemelvaartkerk in Raamsdonksveer uit 1954-1957 sluit van al deze kerken nog het dichtst bij de strenge en gesloten vormtaal van Kropholler aan. Hier kregen de voorgevel en de gevels aan de uiteinden van de transeptarm een veel weerbaarder karakter, ondermeer door de toevoeging van grove kantelen op de verhoogde façade, waarop in het midden een soort van open klokkentoren staat. Door het weerbare karakter lijkt de kerk de verwijzen naar een aantal verdedigbare kerken in het uiterste zuiden van Frankrijk, zoals die in Saintes-Maries-de-la-Mer. Voor de ingang staat

12 De O.L.V. Hemelvaart vanuit het zuidoosten.

een aan de romaanse architectuur uit het noordoosten van Frankrijk ontleende 'porche'. De hoge zeshoekige toren links van de voorgevel heeft onderin een kapel en doet daardoor denken aan de Lange Jan in Middelburg, die halverwege naast de veertiende-eeuwse koorkerk staat. Het schip kreeg geabstraheerde steunberen en op de kruising verrees nu een zware, vierkante toren met tentdak.

Van al deze kerken zijn de eenvoudige en gaaf geproportioneerde vormen en de complexe ruimtelijke betrekkingen daartussen bijzonder karakteristiek en daarmee domineren zij nadrukkelijk de omgeving. In alle gevallen betreft dit grote open ruimtes, tuinen en begraafplaatsen. Bij al deze kerken valt op dat De Bever met zeer veel effect uit verschillende architectuurperiodes wist te citeren zonder zijn eigenheid te verliezen, doordat hij de kracht van een archetypen weet te verlenen. Daarbij varieert hij veel meer met vormen en proporties dan Kropholler. Het samenbindende element in de kerkgebouwen uit het oeuvre van De Bever is veeleer gelegen in de ruimtelijke relaties tussen de min of meer zelfstandige volumes waaruit zijn kerken bestaan. Daarbij maken de toren, bijgebouwen, nevenruimtes en pastorie deel uit van de ruimtelijke compositie, waarbij de kerk meestal een symmetrisch geheel vormt in een verder vrije aanleg.

3.7 Waardering

Het object is van algemeen belang. Het heeft cultuurhistorische waarde als uitdrukking van de katholieke geloofsbeleving in het interbellum en de belangrijke plaats die de kerk innam binnen de gemeenschap. Die komt ook tot uiting in een stedenbouwkundig meer dan opvallende aanwezigheid. De kerk vormde een vooruitgeschoven post bij de uitbreiding van Kaatsheuvel in oostelijke richting en nu een stedenbouwkundig middelpunt. Het typeert de periode van het interbellum, waarin de katholieke kerk met succes in overwegend katholieke buurten, een belangrijke, zo niet leidende rol probeerde te spelen in het maatschappelijke leven. Het kerkgebouw vormde daardoor het natuurlijke zwaartepunt van de nieuwe buurt en het vormt de afsluiting van een indrukwekkend plein waarin het groen overheerst. Zonder de kerk, dat samen met de pastorie en het parochiehuis een gaaf ensemble vormt, zou de stedenbouwkundige gaafheid van dit geheel zo goed als verloren gaan. De opzet van de kerk sluit aan bij de toenmalige ontwikkelingen in de geloofsbeleving, waarin Christus meer centraal kwam te staan en waarin de gelovigen een bij voorkeur een vrij en open zicht op het altaar geboden kregen. Door de toepassing van het brede middenschip konden de verzamelde gelovigen vrijwel allemaal een plek vinden in het schip of in een van de transeptarmen met een optimaal zicht op het altaar. Daarmee behoort de Jozefkerk samen met een aantal andere - de O.L.V. Middelaars in Vught van Kropholler uit 1933-1934, de Sint Michaëlkerk in Beek en Donk uit 1935 naar ontwerp van H.W. Valk en de Sint Jozefkerk in Geldrop uit 1932 van B.J. Koldewey en C.M. van Moorsel - tot de vroege experimenten met een alternatieve liturgische dispositie, waarbij de artistieke middelen die de architecten toepasten wel de nodige verschillen vertonen. Door de eenvoudige, van opsmuk gespeende architectuur met veel schoon, ongedecoreerd metselwerk, concentreert de ruimte van de Sint Joseph in Kaatsheuvel zich met minimale afleiding op bijna monastieke wijze op het liturgische centrum. De verhoogde kruising met extra toetreding van daglicht versterkt deze aandacht op de plaats van het vroegere altaar nog. Wat dit gebouw echter

een meerwaarde verleent die het boven de andere uittilt, zijn de uitgekiende artistieke middelen waarmee De Bever dit effect wist te bereiken. Hierdoor vormt de kerk een unicum en een artistiek hoogtepunt.

Het complex is van architectonisch belang vanwege de harmonische vormgeving en uiterst zorgvuldige detaillering, waarin vroegchristelijk, lokaal middeleeuwse en eigentijdse elementen en uitgangspunten op een zeer persoonlijke wijze tot een eenheid zijn samengebracht. In de literatuur geldt De Bever als een representant van de Delftse School, die inderdaad in katholieke kringen van die tijd veel navolging vond. Door de specifieke versmelting van voorbeelden en invloeden echter, samen met de puristische uitgangspunten, kreeg dit gebouw een geheel eigen karakter en drukte De Bever daar in hoge mate zijn duidelijk herkenbare stempel op. Dit kerkgebouw van De Bever is vooral wat minder decoratief en wat strenger in zijn eenvoud, dan binnen de Delftse School gebruikelijk was en staat daardoor op zich. Door tegelijkertijd uiterst subtiele en abstracte detaillering, de fijne verhoudingen en de bijzondere lichtwerking binnen vertegenwoordigt de Sint Jozef een meer dan lokaal belang. T-vormige basilica's met een verhoogde kruising vormen, ook in deze periode waarin basilicale kerken een revival beleefden, een zeldzaamheid. Meer nog dan de keuze van dit type van de T-vormige basilica, dat als een rode draad door zijn oeuvre loopt, en die van invloeden van tijdgenoten, valt zijn kerkbouw op door de bijna archetypische kracht van de toegepaste architectuurschetsen en de subtiele verwijzingen in de altijd eenvoudige en doeltreffende detaillering, zoals de metselverbanden, meestal kettingverband. Tot in de kleinste details geven zijn gebouwen blijk van een grote, architectuurhistorische eruditie. De kerk in Kaatsheuvel verdient als oudste en tevens als een van de gaafste ontwerpen uit deze reeks, met stedenbouwkundig de meest gave situering, alsnog een aanwijzing tot rijksmonument. De redenen hiervoor zijn, zoals hier blijkt, velerlei en zwaarwegend en bewegen zich zowel op het vlak van de stedenbouw, architectuurhistorie, schoonheid

Weliswaar genoot het werk bij tijdgenoten volop waardering, maar door de nadruk die de architectuurhistorici destijds legden op het modernisme, kreeg hij van de wetenschap tot dusverre niet de aandacht die hij zonder meer verdient. Evenals Kropholler kreeg hij hoogwaardige opdrachten voor kerkgebouwen, raadhuisen en toonaangevende kantoorgebouwen en zijn oeuvre doet in kwaliteit zeker niet voor hem onder en vertoont daarbij bovendien een veel grotere rijkdom aan vormen en artistieke vondsten. Na de herwaardering die heden plaatsvindt voor de meer traditionele en historiserende stromingen van de twintigste eeuw is te verwachten dat de appreciatie voor zijn oeuvre, dat in wezen nog niet echt bestudeerd en ontdekt is, alleen nog maar zal groeien. Afgaande op de kerkgebouwen en op een aantal andere gebouwen die ik de afgelopen periode aandachtig heb bekeken, behoort De Bever zeker tot de grote architecten van de twintigste eeuw. Zijn kerken hebben veel invloed gehad op de naoorlogse kerkbouw. Het is zeer goed denkbaar dat ook zijn andere werk van grote betekenis was voor de historiserende stromingen binnen de architectuur. Dat zijn werkgebied zich voornamelijk tot Noord-Brabant beperkte doet geen afbreuk aan zijn kwaliteiten. Verdere wetenschappelijke bestudering van zijn oeuvre, waarvan de Sint Jozef een van de hoogtenpunten vormt, verdient dan ook prioriteit.

Dr Gerrit Vermeer
Universitair docent bouwkunst en monumentenzorg
Universiteit van Amsterdam
Amsterdam, dinsdag 15 juli 2008

4 Waardenstelling in matrixvorm

In dit onderdeel zijn de bevindingen hiervoor, gecombineerd met enkele elementen uit het ambtsbericht, de concept-redengevende beschrijving (die van kracht geworden zou zijn als de MSP-procedure correct was afgehandeld), het rapport over het PNEM-gebouw van Cees de Bever, als mede dat over de Tilburgse Sacramentskerk van zijn tijd- en stadgenoot Martinus van Beek (beide geproduceerd door Res nova), verwerkt in een waardenmatrix.

Een inleiding over de opzet en het doel daarvan gaat hieraan vooraf.

4.1 Inleiding

Hoofdcriteria monumentaliteit — Zowel de rijksoverheid als gemeenten beschermen historische panden, complexen en ensembles op grond van het ‘algemene belang’ dat het bewuste cultuurgood vertegenwoordigt. Om dit belang te kunnen beoordelen hanteert de overheid vier criteria, te weten:

- ☐ Schoonheid
- ☐ Betekenis voor de wetenschap
- ☐ Cultuur- en of bouwhistorische waarde
- ☐ Ruimtelijke of structurele samenhang².

In beginsel wordt een voorgedragen object op grond van de afweging van de eerste drie criteria aangewezen tot rijks- of gemeentelijk monument. Dezelfde criteria gelden voor de aanwijzing van een beschermd stads- of dorpsgezicht, waarbij als aanvullend criterium het vierde is toegevoegd. Omdat de consequenties van bouw en verbouwing op de ruimtelijke context van een monument vanaf 2002 op grond van de Woningwet een punt van orde is geworden in de welstandstoets, wordt stevast ook de ruimtelijke structuur in de waardenstelling meegenomen.³

De *Memorie van Toelichting* specificeert de betekenis van de eerste drie criteria als volgt:

- ☐ Schoonheid: de waarde welke een monument bezit ter bevrediging van hedendaagse schoonheidsverlangens.
- ☐ Betekenis voor wetenschap: hierbij gaat het om het belang van historisch, architectonisch of bouwkundig onderzoek.
- ☐ Cultuurhistorische waarde: de aan een bouwwerk of gebied toegekende waarde, gekenmerkt door het beeld dat is ontstaan en door het gebruik dat de mens in de loop van de geschiedenis van dat bouwwerk of dat gebied heeft gemaakt.⁴

Toets en belangenafweging — De genoemde kwaliteiten zullen getoetst moeten worden om het belang te kunnen beoordelen dat met het behoud van onroerend cultuurgood is

² Monumentenwet 1988, artikel 1.

³ In het onderhavige geval is deze vanwege de artikel 3-procedure niet apart opgenomen, maar bij ‘schoonheid’ en ‘betekenis voor de wetenschap’ gevoegd.

⁴ Memorie van Toelichting bij de Monumentenwet 1988.

gemoeid. Er is immers naast de bouwvergunning een extra vergunningenstelsel van kracht als garantie voor een optimaal behoud van het erfgoed. Daarbinnen worden alle relevante belangen die bij beheer en behoud in het geding zijn, afgewogen, waaronder de inhoudelijke waarden. In de onderhavige waardenmatrix — die geënt is op de genoemde hoofdcriteria — vindt men een overzicht van de kwaliteiten die primair in het geding zijn.

Subcriteria — Hierbinnen wordt aan de hand van sleutelbegrippen, die met name gangbaar zijn sinds het MSP, een verfijning toegepast om de uiteenlopende kwaliteiten van het complex over het voetlicht te brengen.⁵ De score wordt aangegeven door middel van de

tekens ++, +, n (neutraal) en – ter objectivering van de waarden. Overlappingsen doen zich (vanzelfsprekend) vaak voor. Dat wil zeggen dat een bepaalde kwaliteit die esthetisch hoog scoort, tegelijkertijd van cultuurhistorisch belang kan zijn en zo voorts. In de onderhavige waardenstelling zijn deze ‘dubbelscores’ hooguit een enkele keer genoteerd, omdat deze algemeen tekstueel voldoende uit de verf komen en bovendien op het totaal van waarden hier tot overkill zouden leiden.

Matrixvorm — Bij de onderhavige waardenstelling is gekozen voor de matrixvorm, omdat dit wordt aanbevolen in de MSP-handleiding als middel om een optimaal geobjectiveerde score te tonen. Bovendien maakt dit het direct verifieerbaar welke criteria en sleutelbegrippen zijn afgevinkt.

⁵ Handleiding SELECTIE EN REGISTRATIE JONGERE STEDEBOUW EN BOUWKUNST (1850-1940), Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist. oktober 1991, p. 32.

4.2 Waardenmatrix Sint Jozefkerk

4.2.1 Schoonheid

“De waarde welke een monument bezit ter bevrediging van hedendaagse schoonheidsverlangens”. Deze worden enerzijds bepaald door de esthetische uitgangspunten die de architect destijds aan zijn werk ten grondslag heeft gelegd en kunnen anderzijds geformuleerd worden in termen van belevingswaarde.

Esthetica — Delftse school en Henri Evers

De kerk werd in de eigentijdse kunstkritiek hoog gewaardeerd. Zo wordt onder meer gesteld: *“De grote hoofdvormen zijn karakteristiek en typerend ten aanzien van doel en materiaal. Venster- en poortopeningen staan in een voortreffelijke verhouding tot het wandvlak waarin zij zijn aangebracht. Met name het inwendige van deze kerk kenmerkt zich door schone rust.”*⁶ In de gebruikte terminologie klinkt de drieklank door van Vitruvius *Firmitas*, *Utilitas* en *Venustas*, degelijkheid, doelmatigheid en schoonheid, de bijna archetypisch kenmerken van alle goede architectuur. Daarnaast is ook de nadruk op evenwichtige verhoudingen een Vitruviaans uitgangspunt. Enerzijds past dit in het curriculum van de vader van de esthetica van de Delftse school, Henri Evers, anderzijds tekent het de hernieuwde belangstelling van Vitruvius in de eerste decennia van de twintigste eeuw, van wiens werk in 1914 de eerste Nederlandse vertaling verscheen.

++

Net zoals bij het na-oorlogse PNEM-gebouw, zijn schoonheid en representativiteit de belangrijkste sleutelwoorden van complex te Kaatsheuvel. Voortbordurend op de genoemde Vitruviaanse trits *firmitas*, *utilitas* en *venustas* wordt stevigheid door constructie bepaald, bruikbaarheid door functie én schoonheid door een bewust gekozen esthetisch aanzien. Hierbinnen vindt een differentiatie plaats aan de hand van sleutelwoorden als ordonnantie, dispositie, eurythmie, symmetrie, decoratie en distributie die prachtig tot uiting komen in de dimensionering en proportionering van de verschillende bouwblokken die het complex definiëren. Hierdoor laat De Bever zien hoe hij als niet-academisch gevormde architect zich de klassieke beginselen eigen wist te maken én op een volstrekt eigentijdse wijze wist toe te passen.

++

De pondération van Cuypers

Een van de andere voorbeelden voor De Bever was vrijwel zeker P.J.H. Cuypers, met wiens werk hij alleen al vertrouwd was dankzij de Catharinakerk in Eindhoven, waarvan ook enkele invloeden in de kerk van Kaatsheuvel te bespeuren zijn. Wat hij met name aan Cuypers ontleende was het esthetische middel van de *pondération* (die Cuypers weer ontleend had aan Viollet-le-Duc).

++

⁶ B.J. Koldewey in het R.K. Bouwblad van augustus 1937.

4.2 Waardenmatrix Sint Jozefkerk

Met dit compositorische begrip werd de rol gedefinieerd van het evenwicht tussen de samenstellende onderdelen, waarbij bouwmassa's van ongelijke grootte met elkaar gekoppeld en in balans gebracht kunnen worden. Cuypers zag dit begrip als een belangrijk instrument in de vrijheid in het architectonisch ontwerp. Geen symmetrie meer, maar harmonie of 'pondération', dat zijn de wetten die de architect zich eigen moet maken. Bij de Jozefkerk komt dit bij uitstek tot uitdrukking in de zeer zelfbewuste wijze waarop De Bever de verschillende min of meer zelfstandige ruimtes en volumes tot een buitengewoon harmonieus complex samenvoegde. Hierdoor creëerde hij een beeld waarin het typisch Cuyperiaanse thema van de 'stad-in-het-klein' doorklinkt.

Schilderachtige silhouettering

De silhouettering (om een begrip van Berlage te gebruiken) van het complex te Kaatsheuvel wordt in hoge mate bepaald door de groepering van de verschillende bouwmassa's. Hierdoor ontstaat de nagestreefde *"monumentale eenheid van verschijning"* die De Bever aan het curriculum van de Delftse hoogleraar Henri Evers ontleende. Door de streng puristische en kubische opzet, waarin De Bever juist afweek van de Delftse school, doen zich expressieve *"licht- en schaduwblokken"* voor die door hun groepering als een uitwerking kunnen gelden van *"het schilderachtige"* streven uit Evers' ontwerpdoctrine. Het is dus niet alleen de invloed van professor M.J. Granpré Molière geweest, maar ook – en in zekere zin nog fundamentele – die van Henri Evers die van belang was voor het architectonische denken van De Bever.⁷

Creativiteit en stijl

De kerkgebouwen van De Bever vallen op door een combinatie van puristisch en traditioneel materiaalgebruik, een bijna modernistisch rationalisme in zijn eenvoud, en de buitengewoon erudiete en rijke citaten uit de vroegchristelijke en middeleeuwse kerkbouw. Hiermee wordt zijn creativiteit bepaald als die van een eclecticus die de vele ontleningen en bekende handgrepen tot een volledig eigen beeld weet samen te voegen waarvan de herkomst van de onderdelen niet dan na studie herkenbaar zijn. Daarbij vertoont zijn werk allerlei invloeden, waaronder die van de Delftse School, de geslotenheid van die wat oudere A. Kropholler, maar ook van meer rationalistische en functionalistische stromingen, die zich uiten in terughoudende toepassing van decoraties, stileren en vereenvoudiging van historische vormen en toepassing van moderne materialen en technieken. In wezen blijft hij echter een overtuigde eenling die zelf zijn weg kiest en zijn eigen lijn uitzet.

⁷ Zie op dit punt eveneens het – rapport van Res nova over – het PNEM-gebouw

4.2 Waardenmatrix Sint Jozefkerk

Daarbij kiest hij uit een heel breed spectrum van voorbeelden uit de gehele architectuurgeschiedenis, vaak in eenmalige en verrassende combinaties. De Bever past daarmee in de traditie van virtuozen als P.J.H. Cuypers en H.P. Berlage om slechts twee kopstukken te noemen. Net als zijn modellen schuwde hij daarbij de Europese voorbeelden niet, maar diende deze toch vooral als – iconologische – achtergrond om typisch inheemse kenmerken van de architectuur te actualiseren.

Materiaalpolychromie en ambachtelijkheid

Het complex getuigt van de grote ambachtelijkheid van de Nederlandse architectuur in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Hoogstandjes daarin zijn het gemetselde koepelgewelf en de vele in steen uitgemetselde ornamenten die door een terughoudende vormgeving bijdragen aan het totale beeld. Onderdeel daarvan is ook de materiaalpolychromie die teruggebracht is tot een palet van vrijwel enkelvoudige kleuren van baksteen, tufsteen, keramische tegels, hout en dakpannen. +

Gebonden kunsten

Voor de decoratie van religieuze gebouwen werd een beroep gedaan op apart opgeleide kerkelijke kunstenaars. Bij de Jozefkerk is niet bekend wie hierbij zijn betrokken waren. Het glas-in-loodraam met David is van hoge kwaliteit, zij het na oorlogs en vermoedelijk dus de vervanger van een voorganger die door oorlogsschade is gesneuveld. De spaarzaam aanwezige beelden zijn inmiddels voor een deel verdwenen. Dit is spijtig omdat uit werken elders blijkt dat Cees de Bever een terughoudende, maar volwaardige inbreng voor de gebonden kunsten in zijn gebouwen reserveerde. n

Hedendaagse belevingswaarde

De door De Bever gevolgde esthetische uitgangspunten leiden tot een hoge belevingswaarde vandaag de dag: ++

de schilderachtige beleving van de ruimte is vandaag de dag nog even actueel als zij eeuwen geleden al was voor de beschouwer. Het verklaart voor een groot deel het appel van het complex van de Jozefkerk vandaag de dag. in de ogen van de hedendaagse toeschouwer leidt de Vitruviaanse harmonie in de proportionering van de blokachtige volumes tot een rustig totaalbeeld dat weldadig aandoet en associaties oproept met het tempo van het verleden, zowel binnen als buiten. In de kunsttheorie staat dit beleven bekend als 'Et in Arcadia ego'.

4.2 Waardenmatrix Sint Jozefkerk

door het wisselen van bouwmassa's, het ruime gebruik van arcades en de open dakstoel ontstaat het effect van de parallax, waarop het menselijk oog gevoelig respondeert. Dit effect refereert aan het ogenschijnlijk bewegen van objecten – hier de arcades, dakstoel en wisselende volumes – door het steeds veranderende standpunt van de beschouwer. Het lijkt alsof de gebouwde omgeving daarop reageert, hetgeen een bijzonder levendig effect teweeg brengt en een sterk ruimtegevoel creëert. De subtiele belichting van de Jozefkerk versterkt dit effect, dat in de architectuurtheorie ook wel getypeerd wordt als 'de factor beweging'.

de hoge ambachtelijkheid en het materiaalgebruik appelleren niet alleen aan het streven naar verantwoord en duurzaam bouwen vandaag de dag, maar roepen ook bewondering op vanwege kennis en vaardigheden die nauwelijks nog voorhanden zijn in de hedendaagse maatschappij.

de iconologische betekenis van architectuur die vaak wortelt in eeuwenoude metaforen heeft de afgelopen decennia een herwaardering ondergaan die bijgedragen heeft tot een sterkere zintuiglijke appreciatie van complexen als de Jozefkerk.

Ensemblewaarde

Door de samenhang van kerk en pastorie met de omringende panden die eveneens + in traditionalistisch stijl zijn opgetrokken, vormt het geheel een stedenbouwkundige eenheid met monumentale kwaliteiten en een spectaculaire ruimtewerking.

4.2.2 Betekenis voor de wetenschap

"hierbij gaat het om het belang van historisch, architectonisch of bouwkundig onderzoek". Om deze betekenis te definiëren zijn zaken als typologie, constructie, betekenis in het oeuvre, maar ook iconologie, gaafheid, zeldzaamheid en kenmerkendheid van belang.

Typologie

De Jozefkerk is geënt op het model van de Christocentrische volkskerk. De ++ gelovigen moesten allen een goed zicht kunnen hebben op het altaar en de eucharistie. Dit type kerk ontstond als reactie op de neogotische kerkenbouw, die wordt gekenmerkt door haar zuilen en brede zijbeuken. In het Interbellum ontwikkelde de volkskerk zich als een korte maar brede kerk, waarbij het middenschip zeer breed was en de zijbeuken dienst gingen doen als wandelgangen. De Liturgische Beweging die in Nederland na de Eerste Wereldoorlog geïntroduceerd werd door liturgist F.C. van Beukering, beleed de Christocentrische idealen en greep daarbij terug op oud-christelijke elementen: een open basilicale kerkruimte, een centraal geplaatst presbyterium en een eenvoudige altaartafel. De kerk moest langwerpig van vorm zijn, als herinnering aan het Romeinse huis, en zijn voorzien van zuilen.

4.2 Waardenmatrix Sint Jozefkerk

Overzichtelijkheid was echter hét devies: het accent diende te worden gelegd op de eucharistie en dus op de altaarruimte. Devoties mochten dit geheel niet verstoren. Het bijzonder van de Jozefkerk is dat De Bever dit streven tot een vorm van radicale puurheid is teruggebracht die zijn tijdgenoten als een verrassing trof. Mede hierom meende recensent Koldewey dat het ontwerp bij zou dragen *“aan de gezondmaking nu der bouwkunst”*.

De Jozefkerk behoort tot het type van de T-vormige basilica's met een verhoogde kruising en vormt door dit laatste aspect, ook in de ontstaansperiode waarin basilicale kerken een revival beleefden, een zeldzaamheid. +

Iconologisch programma en symboliek

Zoals hiervoor bij het Christocentrische ideaal al werd gesteld, heeft De Bever aansluiting gezocht bij de terugkeer naar de evangelische eenvoud van de kerk van het eerste uur, waarmee welbeschouwd geanticipeerd werd op Vaticanum II. De kerk is niet langer 'trionfants' maar een 'huis' voor de gemeenschap van gelovigen. Dit beeld krijgt een vertaling in sobere en pure vormen, waarin de virtuositeit beperkt is gebleven tot de compositie van massa's en een uiterst gevoelige afstemming van de proporties van de detaillering op het grote geheel. Alleen daar waar het onvermijdelijk was, ter uitdrukking van populaire devoties en als referentie aan de patroonheilige is de toevlucht genomen tot ondersteunende kunsten in de vorm van beelden en glas-in-lood. Voor het overige zijn het de bouwvormen zelf die de boodschap van het gebouw communiceren: het volk van God dat overal in de wereld bijeenkomt in zijn 'huis' waarvoor het eigen equivalenten heeft gevonden in de inheemse architectuur vanuit één gedeeld oertype. Terwijl de eenvoud van dat verhaal correspondeerde met de sobere van de vormen, kreeg de kwaliteit ervan uitdrukking in hoogwaardige materialen en ambachtelijkheid. +

De retorica van de architectuur

Zoals hiervoor al is toegelicht, getuigt het complex van een oeroude traditie waarin gebouwen functioneren als 'betekenisdragers'. Ook hiervoor heeft Henri Evers in Delft de toon gezet: hij benadrukte het belang van de aansprekelijkheid van de architectuur, oftewel de boodschap die het gebouw het publiek te vertellen had. Deze bijna archetypische zeggingskracht werd samengevat in het begrip 'karakter'. Kort gezegd staat de waardigheid van de architectuur centraal, die haar bestemming in bouwvormen en symboliek weerspiegelt: zowel het pragmatische programma van eisen als het ideologische decoratieprogramma worden door compositie, stijl en uitmontering uitgedrukt. ++

4.2 Waardenmatrix Sint Jozefkerk

Het gebouw vertelt aan de bezoeker wat achter zijn voorgevel plaatsvindt en hoe deze bestemming verweven is met het 'programma' van zijn bouwheer. In casu was de bouwheer de Katholieke Kerk die De Bever een programma van eisen voorhield op basis van de Nieuwe Liturgische Beweging. Dit gevoel van 'decorum' zou De Bever zijn leven lang trouwe blijven en verklaart dan ook in grote mate het stijlpluralisme dat in het vorige hoofdstuk in zijn werk is gesignaleerd.

Constructie, materiaal en techniek

Constructie, materiaalgebruik en techniek van de kerk zijn geheel traditionalistisch +
als uitvloeisel van de boodschap van het gebouw. Doelbewust wordt gerefereerd aan de inheemse bouwtraditie, zij het dat deze op een twintigste eeuw plan wordt gebracht met machinaal vervaardigde handvormachtige baksteen, een open dakstoel uit oregon pinewood en in de fabriek geproduceerde 'romaanse' dakpannen.

Historiografie en waarderingsgeschiedenis

Het complex van De Bever neemt een bijzondere positie in in de herwaardering van ++
het traditionalistische bouwen dat lange tijd in de schaduw is gebleven door de eenzijdige wetenschappelijke concentratie op de Stijl en het Nieuwe Bouwen. De casus voor rijksbescherming betekent in dit opzicht een ijkpunt voor die groeiende herwaardering die in wetenschappelijk opzicht gesignaleerd is en terrein wint. Het paradoxale is dat juist de minister, c.q. de RACM daar de laatste jaren wetenschappelijk aandacht voor vraagt. Uit de waardenstelling blijkt dat het complex van de Jozefkerk van Kaatsheuvel door haar superbe materialisering bij uitstek past in de boodschap van de studie 'Romantisch Modernisme' van Wim Denslagen, een van de hoogleraren van de RACM.

Plaats in het oeuvre van de architect

De Jozefkerk is de eerste kerk die Cees de Bever ontworpen heeft als zelfstandig ++
architect en direct een verbluffende beginselverklaring van zijn kunnen. Het ontwerp vormde het uitgangspunt voor een reeks waarin hij het concept verder ontwikkelde, ermee varieerde en dat hij combineerde met steeds weer andere historische vormen. Deze lijn zette hij voort tot in de wederopbouwperiode na de Tweede Wereldoorlog. Alle aspecten van de kerkbouw waarmee hij steeds weer nieuwe experimenten aanging en bleef variëren, zijn al meteen rijk vertegenwoordigt in de Sint Jozef die dan ook niet uit de oeuvrelijst gemist kan worden.

4.2 Waardenmatrix Sint Jozefkerk

Stedenbouwkundige waarde als uitvloeisel Woningwet 1901

Het complex van De Bever kwam te liggen in een uitbreidingsplan van ir C. Geenen uit Eindhoven uit 1921. Geenen was vertrouwd met dit type plannen dankzij het model in Eindhoven dat door Louis P.J. Kooken en ir. Joseph Cuypers was opgezet dat een eigentijdse vertaling vormde van de eisen die de Woningwet daaraan stelde. Nadat in 1921 een wijziging in de Woningwet ervoor zorgde dat de wet haar vrijblijvende karakter verloor en een daadwerkelijk sturingsinstrument werd, was ook Kaatsheuvel gedwongen een uitbreidingsplan op te stellen. Het bijzondere hiervan was dat hiermee de eerste planmatige aanpak een feite werd, die door het Rijk dwingend werd voorgeschreven om enerzijds de verpaupering van de steden op te lossen en anderzijds zorg te dragen voor gezonde en hygiënische woningwijken. Geenen behoort net als Kooken en Cuypers tot de architecten die zich in het kielzog van de woningwet ontwikkelden tot toonaangevende stedenbouwkundige in de moderne zin van het woord. Daarbij is de samenhang tussen uitbreidingsplan en kerkbouw typerend waarop in de katholieke regio het probleem werd aangepakt. Het complex in zijn huidige setting vormt daar een belangrijke materiële getuigenis van, vooral omdat het zo gaaf behouden is gebleven. Zonder de kerk, die samen met de pastorie en het parochiehuis een gaaf ensemble vormt, zou de stedenbouwkundige gaafheid van dit geheel zo goed als verloren gaan. ++

Gaafheid, zeldzaamheid en kenmerkendheid

Uit het voorgaande blijkt dat het complex op het punt van gaafheid, zeldzaamheid en kenmerkendheid zeer hoog scoort. In het kader van het MSP was deze conclusie op basis van de synergie van los bekeken neutraal scorende waarden al voldoende om tot bescherming over te gaan. In een geval waarbij het daarenboven om bijzondere tot superieure waarden gaat kan dan ook zonder meer gesproken worden van een topmonument.⁸ ++

4.2.3 Cultuurhistorische waarde

Cultuurhistorische waarde: de aan een bouwwerk of gebied toegekende waarde, gekenmerkt door het beeld dat is ontstaan en door het gebruik dat de mens in de loop van de geschiedenis van dat bouwwerk of dat gebied heeft gemaakt.

⁸ MSP-Handleiding p.32, sub IV (gaafheid) en V (zeldzaamheid).

4.2 Waardenmatrix Sint Jozefkerk

Het Katholicisme en de wijkgedachte

Na de Eerste Wereldoorlog was er een explosieve groei in het aantal nieuwe parochies. Ook bij de uitbreiding van Kaatsheuvel is deze tendens zichtbaar. De wijk werd ingericht als een parochiewijk, waarbij het centrum van de wijk werd gedomineerd door een kerk met pastorie. Het katholieke geloof was het centrum van de wijk en de kerk nam hierbij een sleutelpositie in. Het kerkgebouw nam niet alleen een visueel prominente positie in de wijk in, ook in het sociale leven trad zij duidelijk op de voorgrond. Met name door toedoen van paus Pius X wist de katholieke kerk haar 'kudde' op deze manier tegen de 'gevaren' van het modernisme te beschermen. Door middel van onderwijs, politiek, verenigingsleven en de bijna verplichte dagelijkse kerkgang vervulde het katholieke geloof een dominante rol in het sociale leven van de parochianen, en wel tot op wijkniveau. Deze indringende 'greep' op de samenleving draagt de naam van katholiek integralisme.

+

Anticipatie op Vaticanum II

De Jozefkerk getuigt enerzijds van het Rijke Roomsche Leven, maar anderzijds kondigt zij door de verbeelding van de ideeën van de Nieuwe Liturgische Beweging al de omslag onder Vaticanum II aan (1964). Deels beïnvloed door de groeiende democratisering van de maatschappij, wordt de ontwikkeling naar een grotere betrokkenheid van de gelovigen bij de eucharistieviering nog groter. Pars pro toto daarvan is de celebratie van de mis met het gezicht naar de gelovigen toe. De evangelische versobering neemt dan zulke vormen aan dat een tweede Beeldenstorm ontstaat. Qua opzet, stijl en karakter had de Jozefkerk al een Vaticanum II-kerk kunnen zijn. Het tekent het verschijnsel binnen de kerk dat een kleine groep van intellectuelen en kunstenaars de wegbereiders zijn van een stroming die pas decennia later voet aan de grond krijgt.

++

Getuigenis oorlog

Door het welbewuste handhaven van de oorlogsschade vormt het complex van de Jozefkerk een getuigenis van de Tweede Wereldoorlog.

drs Don Rackham

dr Bernadette van Hellenberg Hubar

Adviesbureau Res nova, erfgoed in ontwikkeling

Ohé en Laak, 15 september 2008